

1. ITINERARIS LLIURES

1.1. ITINERARI ARQUITECTÒNIC

- 1.1.1. LES EXPOSICIONS UNIVERSALS
- 1.1.2. L'ÈXIT DEL POBLE ESPANYOL A L'EXPOSICIÓ INTERNACIONAL DE 1929
- 1.1.3. UN POBLE IBÈRIC
- 1.1.4. LA PLAÇA MAJOR
- 1.1.5. ANDALUSIA
- 1.1.6. ARAGÓ
- 1.1.7. CASTELLA
- 1.1.8. CATALUNYA
- 1.1.9. EXTREMADURA
- 1.1.10. EL LLEVANT: MÚRCIA, ILLES BALEARS I PAÍS VALENCIÀ
- 1.1.11. GALÍCIA I ASTÚRIES

1.2. ITINERARI ARTESANAL

1 ITINERARIS LLIURES

1.1 ITINERARI ARQUITECTÒNIC

1.1.1 LES EXPOSICIONS UNIVERSALS

El Poble Espanyol va ser construït l'any 1929 en ocasió de la Exposició Universal de Barcelona. Per entendre bé el que significa aquest monument que esteu visitant, de primer hem d'explicar què eren les Exposicions Universals, ja que des de mitjans del segle XIX fins a mitjans del segle XX varen constituir tot un símbol de la societat europea avançada i industrialitzada, i eren sens dubte l'esdeveniment més important a nivell mundial que un país podia organitzar.

Europa es va començar a industrialitzar al segle XVIII però no va ser fins el segle XIX que la industrialització s'estén a tot el continent. A partir de llavors la revolució industrial i científica va canviar per complet la vida dels seus habitants: l'automòbil, la ràdio, el gas, l'electricitat, el telèfon, la fotografia, el cinema, l'aspirina... Mil i un invents es succeïen a una velocitat vertiginosa i els europeus, conscients d'aquest progrés, varen batejar l'època que estaven vivint amb el nom de "Belle Époque".

El principal objectiu de les Exposicions era el de mostrar al gran públic els darrers progressos tecnològics i científics, però també es presentaven les avantguardes artístiques i culturals de tot tipus. Tots els països es trobaven representats dins de pavellons o recintes que solien construir arquitectes reconeguts del seu país, i d'aquesta manera el públic podia conèixer la realitat de països llunyans sense moure's de la seva ciutat. Hem de tenir en compte que en una època en la que els avions encara no eren un mitjà de transport corrent, en la que la televisió no existia i ni molt menys l'internet, les Exposicions Universals eren fonamentals per a la informació i comunicació entre els països de tot el món. Molt a prop d'aquí, per exemple, tenim el Pavelló Alemany del 1929 realitzat per un dels grans arquitectes racionalistes, Mies van der Rohe.

1.1.2 L'ÈXIT DEL POBLE ESPANYOL A L'EXPOSICIÓ INTERNACIONAL DE 1929

L'alta i mitjana burgesia es donava cita a aquestes exposicions, intercanviant idees en els congressos, recepcions, banquetes i balls.

Ministres, monarques i demés personalitats no faltaven mai a les inauguracions.

El Poble Espanyol va ser inaugurat per Alfons XIII i es va transformar en el punt d'encontre més atractiu de tota la Exposició Universal de Barcelona.

El Poble Espanyol va ser el recinte que més entrades va recaudar i fins i tot s'hi va instal·lar un petit hotel.

Tant va agradar a la societat -tant nacional com internacional- que tot i que s'havia d'enderrocar un cop acabada la Exposició es va decidir de mantenir-lo dempeus.

Aquesta decisió va ser impulsada per periodistes i intel·lectuals barcelonins.

Gràcies a això avui en dia el Poble Espanyol és un dels pocs monuments pertanyents a una Exposició Universal que encara es poden visitar.

L'exemple més famós en aquest sentit és la Torre Eiffel de París, construïda per la Exposició Universal del 1889.

Així doncs, on radicava la diferència amb la resta de "resums arquitectònics" d'aquest tipus? La diferència va ser la que encara manté viu el Poble Espanyol després de tants anys: els "resums arquitectònics" de les exposicions internacionals eren un "pastitx" o "collage" d'edificis, ubicats l'un al costat de l'altre sense cap criteri estilístic ni urbanístic. D'aquesta manera el recinte apareixia com una acumulació d'estils gens homogènia a la vista i al mateix temps era difícil de moure's dins d'ell i visitar-lo còmodament ja que no hi havia cap estructura urbanística que organitzés els espais. Això s'explica si tenim en compte que aquests recintes havien de ser enderrocats en acabat la exposició i per tant no es tenien en compte aquests aspectes.

El Poble Espanyol va ser concebut com un veritable poble, estructurat i habitable, amb la seva plaça major, els seus carrers i la seva església, i amb un estil homogeni. No es volien imitar els principals monuments, places i carrers d'Espanya, fent una successió d'estils com si es tractés d'una exposició, sinó que es volia donar una idea general del que podria ser un model ideal de poble ibèric.

1.1.3 UN POBLE IBÈRIC

Aquesta idea era totalment innovadora i, perquè no, molt arriscada.

Calia conèixer molt bé la nostra història i el nostre art per tal d'aconseguir una síntesi del què som.

Però els creadors del Poble Espanyol eren 4 intel·lectuals de renom amb molt bagatge cultural i artístic:

Francesc Folguera (catedràtic a l'Escola d'Arquitectura),

Ramon Raventós (primer arquitecte racionalista de Catalunya),

Miquel Utrillo (fundador dels 4 gats) i

Xavier Nogué (dibuixant, gravador i pintor).

Per tal d'aconseguir aquest "model de poble ibèric" van decidir de fer un llarg viatge per la península i estudiar molt bé la seva arquitectura.

Tan sols així podrien escollir quins eren elements arquitectònics que millor defineixen la nostra història i el nostre caràcter per després ajuntar-los de manera coherent i creativa en el Poble Espanyol.

No es varen fixar en els grans monuments, sinó que van anar poble per poble per tal d'escollir els elements més característics. Els 4 intel·lectuals varen escollir aquelles arquitectures que més els hi van convenir per tal de recrear un "Poble Espanyol" homogeni i habitable, creat doncs a partir de la síntesi d'aquells elements que havien escollit.

És per això que en un primer moment el Poble Espanyol s'havia de dir "Iberiona" però més tard, amb la pujada al poder del dictador reialista Primo de Rivera es va decidir de canviar el seu nom pel de "Poble Espanyol".

El Poble Espanyol ha estat considerat un model d'urbanisme i d'arquitectura moderna per arquitectes i tractadistes tan reconeguts com Oriol Bohigas.

Aquest èxit urbanístic ha permès que el Poble hagi perdurat fins els nostres dies, constituïnt un veritable poble enmig d'una gran metròpolis com és Barcelona.

1.1.4 LA PLAÇA MAJOR

Podriem dir que el Poble Espanyol és com una “síntesi” de tots els pobles mediterranis. Aquesta plaça ens pot recordar a moltes de les places de l'Europa mediterrània: porticada per tal de protegir del sol i ubicar les botigues sota els porxos (era costum entre els pobles grecs amb l'Àgora i entre els romans amb el Fòrum, directes antecedents de les Places Majors); molt oberta (al centre s'hi realitzaven els majors esdeveniments socials: judicis públics, mercats, torneigs medievals, ...de fet és per això que trobem una glorieta al fons, per tal d'ubicar-hi la orquestra); amb miradors o loggies al pis superior dels palaus per tal de poder observar la gent i ser observats.

Moltes de les cases que rodegen la placa tenen escuts nobiliaris que anuncien qui són els propietaris, com és tradició a molts dels palaus espanyols i del sud d'Europa. El model de referència per tal de fer aquesta plaça va ser el de la plaça major de Riaza (Segovia, Castella), però tal com hem dit no es va copiar la placa sencera, sinó que en aquest cas només la estructura: el Poble havia de cobrir un desnivell de terreny i la manera com es va resoldre aquest mateix desnivell a Riaza els va semblar apropiat.

Una de les construccions més importants d'aquesta plaça és l'ajuntament, que s'inspira en el de Valderrobres (Terol, Aragó) tot i que tampoc es va copiar íntegrament sinó que es va fer més gran que l'original per poder adequar-se a les dimensions de la placa. Aquí també hi veiem un escut amb un roure, símbol del poble aragonès.

Al fons veiem la única construcció religiosa de la plaça, el campanar de Gerri de la Sal (Lleida, Catalunya),

un element indispensable en qualsevol poble ibèric.

Els creadors del Poble tenien una cosa clara:

el Poble havia de tenir una placa major, una petita església amb campanar, i un monestir.

Els campanars sempre han identificat els pobles del sud d'Europa, tots ells molt marcats pel catolicisme.

Aquest és un campanar medieval típicament català. Conté tots els elements simbòlics d'un campanar: la gallina, que marca la direcció del vent (símbol del despertar dels pagans –la gallina canta i desperta els adormits- amb la vinguda de Crist), i les campanes, que si bé tenien una funció d'avis (pels focs, atacs d'enemics, tempestes, misses i enterraments) també la tenien d'exorcisme, ja que es creia que el so del bronze espantava el dimoni.

Però els campanars, en el seu origen, no tenien campanes: la seva funció principal era la d'elevant-se per sobre del món humà per tal d'arribar a Déu.

1.1.5 ANDALUSIA

PLAZA DEL CARMEN

Ara arribem a la regió d'Andalusia. El nom d'Andalusia prové de l'àrab Al-Andalus, el regne musulmà que fou l'últim a rendir-se als cristians l'any 1492 a Granada, quan els Reis Catòlics entraren a la ciutat. De fet, els musulmans varen ser expulsats definitivament de la península al segle XVII sota el regnat de Felip III, i és per això que la presència àrab a Andalusia es fa patent en molts punts de la seva cultura. Aquí, per exemple, veiem una reproducció d'un hostel, la Posada de las Animas (Ronda), totalment encalat tal i com feien els musulmans amb les seves cases i se segueix fent a molts punts del sud de la península per tal d'evitar la calor.

Ronda és un poble que fou el bressol del toreig: es diu que la seva corrida és la més antiga de la península i d'allí va sortir el famós torero Pedro Romero, inventor del toreig modern al segle XVIII. El toreig, però, no és una invenció

espanyola, sinó que ja els grecs de Creta el feien com a ritual religiós¹. Després, amb els romans, a l'amfiteatre es feien lluites de gladiadors o cristians penalitzats de mort contra animals salvatges com lleons o toros². Els romans varen arribar a la nostra península i aquesta tradició es va desenvolupar fins arribar a les actuals corridas.

CARRER DE LOS ARCOS

Per aquest carrer entrarem al barri andalús, típicament àrab i molt estudiat per resguardar-se del sol: els seus carrers sinuosos permeten que hi hagi ombra sigui l'hora del dia que sigui, els arcs protegeixen del sol a tothora, la cal a la paret reflexa els raigs del sol, les gelosies impedeixen que entri molta llum... Però el més interessant és potser el sistema de refrigeració que els àrabs ens varen transmetre, que era molt avançat per la època: si mirem el terra veurem que està fet de pedres perquè l'aigua que caigui de la pluja es mantingui i corri poc a poc per entre elles, refrescant el sòl permanentment. Si heu anat a la Alhambra (Granada), el palau dels reis nazaris, allí aquest sistema estava àmpliament perfeccionat.

En aquest carrer hi ha alguns dels locals més tradicionals d'Andalusia, com el tablao Carmen, nom que fa referència a la bailaora Carmen Amaya, que va néixer a Barcelona. I és que Barcelona fou durant un temps (ara ja no) una de les capitals del flamenco. El flamenco és un tipus de música i de dansa pròpia d'Andalusia i dels gitanos, un poble que va arribar al sud de la península provinent de la India a l'Edat Mitjana. Però el flamenco també té trets jueus i àrabs, pobles que vivien amb els gitanos al en aquella època.

En aquest carrer, durant la Exposició del 1929 es podia entrar als tablaos i vestir-se de flamenco, ja que una sastreria venia "trajes de luces" (la vestimenta del torero), capotes de torejar i mantons de manila per les dones. És curiós veure com avui en dia encara hi ha una botiga que ven aquests articles.

¹ El Minotaure era un monstre mig home mig toro que vivia a Creta en un laberint i que s'alimentava de donzelles atenenques. Tesseu, heroi atenenc i fill del rei d'Atenes, emprèn un viatge a Creta per matar el monstre. L'heroi es va infiltrar al laberint per matar el toro amb l'ajut d'Ariadna, filla del rei de Creta, la qual li va donar un cabdell de llana per tal que pogués sortir del laberint i no es perdés. Després de matar el toro Tesseu tornà a Atenes victoriós. Aquesta victòria era celebrada pels Cretencs en un ritual religiós que consistia en el "salt del toro", el qual es feia a una sala del palau reial. Avui dia encara podem veure els frescs que representen aquest ritual

² se'n deia *venationes*

PLAÇA DE PEÑAFLO

Aquí som en un barri típic cordovès. Recordem que Còrdova va ser la capital del regne musulmà d'Al-Andalus i per tant és una de les ciutats de la península que conserva més trets àrabs. El símbol de Còrdova és la seva mesquita, una de les poques que els cristians varen conservar dempeus a la península i tota una joia de la civilització musulmana.

Aquí veiem el típic "pati" cordovès: a Andalusia moltes de les cases tenen aquests patis interiors, que deriven de les cases àrabs però que ja els grecs i els romans tenien. Aquest pati s'anomena el "Patio del Farolillo", i ja existia durant la Exposició del 1929. A fora sempre hi havia un cartell que anunciava la cantaora o cantaor de la nit i el cante jondo era el preferit dels visitants. A l'altra banda de la placa es feia pescadito frito i tapes, plats típics de la regió andalusa.

A l'esquerra hi ha el palau del marquès de Peñaflo (Sevilla), palau del segle XVIII que com podem veure té unes finestres falses. Això era degut a que en aquell temps s'havia de pagar un impost per cada finestra que s'obria a les cases, i per tal de no pagar-los, el marquès les va fer pintar. L'estil de la porta conté elements barrocs (com les columnes salomòniques o les volutes) però també Rococó, com les decoracions geomètriques sobre la pedra grisa. Al mateix temps veiem elements neoclàssics a través de les columnes dòriques i els triglifs, que imiten els temples grecs de l'antiguitat.

PLAÇA DE LA HERMANDAD

Les "hermandades" (germandats) han estat sempre molt importants a la nostra península, i no tan sols al sud. Són associacions de devots a un sant concret, i per Setmana Santa, per exemple, treuen la seva estàtua en processó. Les Setmanes Santes d'Andalusia són molt famoses precisament per aquestes processons.

Al centre de la plaça veiem una Verge rodejada de faroles que fa referència al Crist de los Faroles que hi ha a Còrdova, el qual també està rodejat de faroles enceses que el custodien permanentment. La Verge està situada damunt d'un dimoni i representa el triomf del Bé el dia del Judici Final.

1.1.6 ARAGÓ

BAJADA DE CERVANTES

Continuem el passeig per Aragó veient una de les cases jueves de Peñafiel. Les cases jueves sempre estaven fetes de fusta, adob i cal, amb molt poques finestres i molt austeres a l'exterior. Els jueus, al contrari que els catòlics, preferien el luxe a l'interior de les cases, més que a l'exterior, per tal de no ostentar. L'exemple més clar d'això és que es vestien molt millor quan eren a casa que no pas quan sortien. La comunitat jueva espanyola s'anomenaven sefardites, perquè el nom que donaven a la península era Sefarad. Van arribar a partir del segle I, quan els romans els van expulsar de Palestina, i es van establir al costat de les muralles dels pobles, separats de la resta de la població. Tenien unes lleis pròpies, i de vegades fins i tot alcalde propi. Anaven a escoles (sinagogues) jueves, tenien carnisseries pròpies... Tot això provocà que els cristians desconfiessin d'ells i els veiessin sempre com una minoria. Però el que més va contribuir a la seva marginació fou el fet de la seva superioritat econòmica i cultural sobre molts dels habitants: professionals lliberals (advocats, metges, traductors, financers i banquers...) els jueus eren fonamentals pel funcionament de la societat. La seva importància dins el medi financer (molt d'ells eren prestamistes, tresorers reials o cobradors d'impostos) provocà que la gent els veiés com a avars i traïdors, però sobretot el que més va determinar la seva expulsió final, que es donà sota els Reis Catòlics l'any 1492, fou que els nobles i fins i tot els reis van arribar a deure'ls-hi molts diners que no podien retornar.

Més endavant veiem una casa típicament musulmana, al poble d'Albarracín, el qual conserva perfectament el caràcter musulmà. El mateix nom d'Albarracín prové de l'àrab, com molts mots de la nostra llengua. Els musulmans arribaren a la península l'any 711 per tal d'ajudar un rei que va demanar el seu suport militar, però ells aprofitaren l'avinentsa per tal de conquerir bona part de la península. L'ocuparen quasi tota —excepte la franja nord— i formaren un gran regne amb capital a Còrdova. Poc a poc els regnes cristians van iniciar la Reconquesta de la península, una tasca que va durar molts segles: no és fins el 1492 (el mateix any que els Reis Catòlics expulsen els jueus i que Colom arriba a Amèrica) que els Reis Catòlics conqueriran Granada, últim reducte del califa.

PLACA DE L'ESGLÉSIA

Aquí s'ha volgut recrear la típica placeta d'església que hi ha a l'interior de qualsevol poble ibèric, on es donen cita els habitants cada diumenge i durant les festes litúrgiques més importants. Durant molts anys la religió cristiana ha organitzat la vida i el calendari dels pobles del nostre país. Ara, la vida rural a la península està desapareixent poc a poc, fenomen comú a tota Europa.

L'església que veiem és la de les Carmelites (Alcañiz), que com hem dit és una ordre religiosa femenina que va ser fundada per Sta Teresa de Jesús i té molts convents per tota la península. L'església d'Alcañiz és típica del barroc peninsular: té una façana tan treballada que se la ha anomenat façana-retaule, ja que s'assembla als retaules molt decorats de l'interior de les basíliques (els que es col·loquen darrera l'altar). Les columnes retorçades s'anomenen salomòniques i a dalt hi ha una hornacina amb la Verge i el Nen. A Espanya, com a tot el sud d'Europa, l'adoració a la Verge té molta tradició. Una inscripció indica l'any de la seva construcció: 1605.

Al costat de l'església veiem el convent de les clarisses (Medinaceli, Soria), una altre ordre que va ser fundada per l'amiga de St Francesc d'Assís, Sta Clara. És per això que al voltant de la porta hi ha un cordó, que representa el cordó que portava St Francesc per aguantar-se la túnica. Tots aquests convents eren finançats per estirps nobles, les filles dels quals s'educaven a dins del convent i algunes s'hi quedaven i arribaven a ser abadesses, amb molt poder polític i econòmic sobre els pobles del voltant. En aquest cas podem veure el blasó dels Medinaceli a la paret del convent amb els escuts de Castella, Lleó o la petxina de l'apòstol Santiago (del que parlarem més endavant) entre d'altres. A dues finestres hi veiem una gelosia, típica dels monestirs de clausura, on les monges no podien ser vistes pels assistents a missa. Per això a totes les basiliques hi havia aquestes finestres en llocs elevats des dels quals les monges assistien a la missa. L'origen d'aquest entramat ve del àrabs, que l'utilitzaven en les seves construccions.

PLAÇA D'ARAGÓ

Aquesta és una de les places més ben aconseguides de tot el Poble Espanyol i representa a la comunitat aragonesa. El regne d'Aragó va estar sota la mateixa corona que Catalunya durant molts segles³ formant el regne de Catalunya-Aragó, el qual dominava tota la part nord-est de la península. Aquest regne era el gran rival Castella, la corona que dominava la part occidental de la península. No fou fins el segle XV que Castella i Catalunya-Aragó es varen unir, com hem dit, sota els Reis Catòlics. La gran diferència entre Castella i Catalunya-Aragó era que la primera va delegar el poder a la noblesa i vivia sobretot de la llana de la ramaderia, mentre que a Catalunya-Aragó s'anà formant una capa de burgesia comerciant i artesanal que propicià els majors beneficis econòmics. És per això que molts carrers de Catalunya-Aragó encara tenen el nom d'oficis menestrals i artesanals.

Aquí veiem la Torre d'Utebo (Saragossa), que va ser feta per musulmans. Abans que Aragó fos un regne independent les seves terres foren ocupades pels musulmans. Durant la dominació musulmana de la península el regne de Saragossa (que comprenia bona part de l'actual Aragó) fou un dels més poderosos de la península, i per això l'Aragó té tanta presència d'art islàmic, com podem veure en aquesta torre.

Quan els cristians reconqueriren les terres musulmanes van quedar meravellats del seu art, que consideraven elegant, luxós i refinat. Com que, a més, els paletes musulmans eren ràpids, bons i barats, molts nobles els hi encomanaven palaus i esglésies. Així nasqué l'art mudèjar, una barreja entre l'art musulmà i el cristià. La torre d'Utebo és un molt bon exemple d'aquest art: feta de maó i de ceràmica⁴ (materials típics musulmans, barats i mal-leables per a ser decorats) està repleta de formes geomètriques que l'adornen. Hem de tenir en compte que els musulmans no podien imitar cap element de la realitat en el seu art perquè el Corà ho prohibeix, i és per això que decoraven les parets amb geometria o bé amb una escriptura anomenada cúfica. En aquest cas, però,

³ des del segle XII al XV són un regne independent, el de Catalunya-Aragó. La unió es dona al segle XII, quan Peronella, nena de 2 anys filla dels reis d'Aragó, es casa amb el compte de Barcelona Ramon Berenguer IV. A partir d'aquest moment, hi haurà tensions entre els aragonesos i els catalans per tenir privilegis polítics en el govern de la corona. Després del segle XV, Catalunya-Aragó queda en mans dels privilegis castellans, i les seves institucions com a regne són definitivament abolides al segle XVIII amb la vinguda al poder dels reis borbons de França. Felip V entra a Barcelona el 1714 i aboleix les corts.

⁴ És interessant saber que la torre d'Utebo és la única de tot el Poble Espanyol que està feta amb materials reals (ja que els altres són artificials —els escuts es van fer en guix, per exemple, enlloc de pedra, o la fusta dels edificis també) i que la ceràmica que veiem va ser feta per un taller l'any 1929 que encara avui dia funciona i que visitarem més tard.

l'escriptura que veiem és llatina. Sovint, com que els cristians no entenien el seu idioma, a les basíliques cristianes hi escrivien "Al.là és gran".

La porta, en canvi, està feta amb l'estil dels cristians, el gòtic. Com podem comprovar és molt baixa: diu la llegenda que va ser feta així per tal d'evitar que els bandolers musulmans (que anaven a cavall) no poguessin entrar a saquejar l'església. A la nostra península hi ha nombroses llegendes en contra dels musulmans, però també hi ha molts contes (sovint amorosos), poesies i fàbules que provenen del llegat musulmà i tenen un gran valor literari. I és que la cultura dels musulmans era enorme i ens superava en molts aspectes: des de punt de vista econòmic ens varen aportar noves tècniques de regadiu molt més avançades que les nostres i també nous cultius. Des del punt de vista científic ens varen ensenyar astronomia i medicina, que era avançadíssima per l'època, i gràcies als seus intel.lectuals ens han pogut arribar escrits de filòsofs tan importants com Plató i Aristòtil.

Veiem unes cadenes que pengen de la paret: quan els cristians conquerien terres musulmanes i alliberaven els presoners, el primer que feien era destruir la mesquita i construir a sobre una església. Després hi penjaven les cadenes dels presoners alliberats. Actualment és difícil de veure-les encara penjades ja que l'òxid que desprenen fa malbé la façana.

La torre va ser realitzada amb tanta precisió històrica i estilística que quan la original d'Utebo es va destruir i van decidir de refer-la, els estudiosos van prendre com model la del Poble Espanyol.

1.1.7 CASTELLA

AVILA

El Poble Espanyol, com molts dels pobles de la península, està rodejat per unes muralles, que aquí representen les d'Àvila, ciutat que pertany a la comunitat de Castilla León i que és una de les poques capitals de província que els creadors del Poble Espanyol van reproduir. De ben segur que ho varen fer perquè les muralles d'Àvila són les més ben conservades d'Europa, i fins i tot s'han declarat Patrimoni Universal de la Unesco.

Les muralles són tot un símbol dels pobles de la nostra península. Rarament en trobarem un que no tingui o hagi tingut un castell o muralles defensives. Això és degut a les contínues invasions que hem sofert al llarg de la història, davant les quals ens hem hagut de defensar. I és que la península ibèrica està situada en un punt geogràfic estratègic: dominem el mediterrani a l'est, l'atlàntic a l'oest, som l'últim punt d'Europa al nord, i fem de pont amb Àfrica al sud. La península ha estat doncs la cruïlla de camins polítics i comercials durant tota la història.

La muralla d'Àvila, per exemple, va ser començada pels romans, els primers grans conqueridors de la nostra península. Després fou continuada pels musulmans, els segons grans conqueridors, i finalment pels cristians. La porta que veiem davant nostre és la de San Vicente⁵. Totes les portes de les muralles es dedicaven a un sant protector i eren vigilades les 24 hores per tal de protegir-se de l'enemic.

Àvila va ser un centre polític molt important en temps dels Reis Catòlics (dels que més endavant parlarem): allí hi passaven molts estius⁶ i allí varen enterrar al seu únic fill baró, Don Juan, que va morir molt jove. És per això que Cervantes o Unamuno la van definir com a símbol de la Hispanitat. Més endavant Àvila va ser famosa per ser la pàtria de Sta Teresa, la fundadora de l'ordre de les Carmelites Descalces i coneguda mundialment pels seus èxtasis místics.

Durant la exposició del 1929, aquí hi havia sempre dues noies vestides amb hàbits regionals que portaven uns rucs, esperant a la gent que volgués fer un tomb pel Poble muntada damunt d'ells. Aquests rucs van ser tota una atracció, fins al punt que un dels rucs va ser batejat amb el nom de "bailaor".

CARRER DE LOS CABALLEROS

Ara enfilem aquesta pujada que rep el nom de carrer dels Caballeros degut a que Castella, la regió que ara penetrem, va ser dominada durant molts segles per les grans estirps nobiliàries, les quals tot sovint tenien més poder que el propi rei de Castella. La duquessa d'Alba, per exemple, avui en dia ostenta més títols que el propi rei d'Espanya. Aquest poder s'explica perquè Castella va ser la protagonista de la Reconquesta contra els musulmans (de la que parlarem més endavant), ocupant grans territoris que havien de ser repoblats i organitzats. Els reis van delegar als nobles aquesta funció, i aquests

⁵ San Vicente fou un màrtir cristià al que se li ha dedicat una església just davant d'aquesta porta, la més gran de les 8 que té Àvila. El cònsul romà Dacià el feu presoner però els seus germanes Sabina i Cristeta el varen alliberar i fugiren a cavall des de Roma fins les muralles d'Àvila. Allí foren capturats i martiritzats: els desquarteraren, els hi varen trencar el cap entre dues fustes i els deixaren podrir-se allí mateix. Una serp, però, els protegia. Temps més tard, un jueu que es passejava per allí i els va veure i quan va intentar burlar-se de la seva sort la serp el va atacar. Meravellat, va fer fundar l'església de San Vicente, un magnífic exemple de l'arquitectura romànica.

⁶ Al palau-monestir de Sto Tomé

últims van acabar posseïnt grans extensions que gestionaven molt independentment dels reis de Castella.

Aquest arraigament de la mentalitat medieval a Castella va durar molts segles en comparació amb altres zones de la península (encara ara hi ha grans propietaris latifundistes), i fins i tot Miguel de Cervantes va dedicar el seu llibre més famós, "Don Quixot de la Manxa", a criticar aquest fet. Don Quixot és un cavaller del segle XVII (ja feia més de 3 segles que l'Edat Mitjana s'havia acabat) que encara pretén batallar contra els heretges musulmans, sofrint al·lucinacions com la famosa batalla contra els molins de vent, que confon amb guerrers.

Els nobles eren propietaris de grans latifundis que dedicaven a la ramaderia. La exportació de la llana al nord d'Europa va ser la gran font econòmica de Castella fins a la conquesta d'Amèrica, quan grans quantitats d'or i de plata van arribar al segle XVI. Aquesta riquesa va fer de Castella el regne més fort de la península i va propiciar un desenvolupament cultural i artístic notabilíssim. Castella ha destacat sempre per a ser el bressol dels grans literats de la península: Cervantes, Calderón de la Barca o Lope de Vega van néixer tots ells en aquesta regió, protagonitzant el Segle d'Or de la literatura espanyola al segle XVII.

La primera casa que veiem és la de Ayllón (Segovia)⁷, que presenta l'estil propi dels Reis Catòlics, anomenat estil isabel·lí en honor a la reina Isabel. Aquest estil es dona al segle XV i es caracteritza per tenir unes boles que decoren els marcs de portes i finestres, les anomenades boles isabel·lines. Els cordons també són típics d'aquest estil. L'alfiz és molt treballat i té l'escut dels Contreras, els propietaris del palau. Les finestres que hi ha col·locat tenen 2 tipus d'arcs gòtics: el conopial i l'escarser, típics del segle XV peninsular. Les finestres quadrades són inventades, perquè no es feien en aquesta època.

⁷ Se sap que la infanta Isabel, la filla d'Alfons XIII, va anar a veure aquesta casa abans de visitar la exposició del 1929.

1.1.8 CATALUNYA

PLAÇA DE LA FONT

Ara arribem a la regió de Catalunya, que com hem dit abans va ser un dels regnes més importants de la península durant l' Edat Mitjana juntament amb el seu aliat, l'Aragó. Des de la seva unió al segle XII, Catalunya va experimentar un desenvolupament econòmic i cultural molt notable, assentant les bases de la seva identitat, la qual sempre s'ha relacionat amb l'època medieval: bona part de les nostres festes, llegendes, tradicions i costums tingueren el seu origen en aquesta època⁸.

És per això que molts dels edificis escollits per a representar Catalunya daten dels segles XII, XIII i XIV, com és el cas del Palau dels Marquesos de la Floresta (Tàrrrega), on podem observar l'estil romànic típicament català: finestres de mig punt amb capitells ricament decorats amb geometria abstracta (entrellaçats). Les finestres quadrades de dalt no pertanyen a aquest període. Aquí, durant la exposició del 1929, es va ubicar un hostel destinat als membres de l'aristocràcia, l'establiment més "xic" de tot el Poble, que fou decorat interiorment com si fos un palau del segle XVIII.

Catalunya ha estat sempre un territori estratègic degut a la seva ubicació, que dona de ple al Mediterrani. El contacte amb altres pobles via mar ha fet de Catalunya una regió oberta a moltes cultures i que ha viscut durant segles del comerç marítim. Els catalans són, abans que tot, mercaders. És per això que aquesta placa recrea les típiques places catalanes on els botiguers s'ubicaven sota les tradicionals voltes catalanes.

PORTA DE PRADES

Creuem la porta de Prades, que pertanyia al recinte emmurallat que rodejava la població tarragonesa, i arribem al baluard, una placa forta que es situava fora de les muralles. Podem observar el matakà típic defensiu, així com les finestres típicament romàniques. La font té l'escut del regne de Catalunya.

Aquí s'hi ha ubicat una creu de terme (Ulldecona, Tarragona), que durant l'època medieval marcava els límits d'una jurisdicció senyorial. Què vol dir això? A l'Edat Mitjana el rei dividia els seus territoris entre els ducs i comptes per tal que aquests els defensessin i administrassin. Aquesta divisió va propiciar que els nobles adquirissin un poder enorme – de vegades molt més que el propi rei, com hem dit abans- i que per tant elaboressin lleis pròpies pels seus territoris. Aquest règim polític i econòmic, anomenat feudalisme, propicià naturalment nombrosos enfrontaments entre els diferents ducats i comptats.

La creu de terme normalment estava situada a la cruïlla de camins i tenia la imatge d'un sant o de la Verge (com és aquest el cas, a més d'una Crucifixió) per tal de protegir als viatgers: hem de tenir en compte que en aquella època, i fins ben entrat el segle XVIII, els bandolers eren un perill continuat

⁸ La festa nacional més rellevant és la diada de St Jordi, que en els últims anys s'ha reconegut mundialment com el dia internacional del llibre

MONESTIR

Aquí som a la zona d'extra-murs de qualsevol poble medieval, totalment desprotegida dels enemics. Les ordres monàstiques (benedictins sobretot) varen realitzar una tasca de colonització molt notable: per tal de fundar un monestir, 13 persones (1 abat i 12 monjos, en representació de Crist i els 12 apòstols) anaven a la recerca d'un bon lloc per establir-se (prop d'un riu normalment) i així rentabilitzar les terres d'un noble, administrar-les i a la vegada defensar-les. Un cop erigit el cenobi, donaven facilitats econòmiques als camperols per tal que vinguessin a treballar les terres, i d'aquesta manera, poc a poc, s'anava organitzant tota una població al voltant del monestir, que moltes vegades desembocava, amb el transcurs dels segles, en la creació de veritables ciutats. Els monestirs, per exemple, van ser fonamentals en la tasca de repoblació durant la reconquesta.

La façana del monestir pertany a Sta Maria de Porqueres (Girona), realitzada en l'estil més propi de Catalunya, el romànic. El romànic és un estil que es dona a Europa entre els segles XI i XIII fonamentalment i que es caracteritza per uns edificis massissos, de parets gruixudes i poques finestres, amb obertures de mig punt, com veiem a les arquivoltes o a la finestra. Els capitells estaven decorats amb elements abstractes molt sovint, com els entrellaçats.

El campanar pertany al Tarradell (Barcelona), realitzat en estil romànic llombard, ja que aquests arquets cecs foren una moda arquitectònica que es va importar de la llombardia (nord d'Itàlia). També conté elements àrabs com la renglera de totxos en disposició geomètrica. Veiem que les finestres van augmentant a mesura que pugen els pisos: això és típic del romànic català, i simbolitza la Trinitat (1, 2 i 3, que vol dir Pare, Fill i Esperit Sant). Com podem veure, tot, absolutament tot en l'arquitectura religiosa, tenia un significat simbòlic. Fins i tot els carreus, que tenen 4 costats, simbolitzaven els 4 evangelistes o els 4 punts cardinals, i eren sòlids com ho foren també els profetes i apòstols, sobre els quals descansa l'església.

El campanar és tot un exemple de l'erudició dels creadors del Poble Espanyol: aquest campanar, que originalment tenia 3 pisos, va ser modificat al segle XVIII i se li va afegir un pis més. Els creadors van considerar que el quart pis no l'havien de copiar i van reproduir l'edifici tal com devia ser en els seus orígens medievals.

L'interior del monestir no es basa en cap edifici en particular però conté totes aquelles característiques fonamentals de l'art romànic: una volta de canó, poques obertures, parets gruixudes i pintures a l'absis.

CARRER DELS MERCADERS

Com hem dit, Catalunya es va caracteritzar per ser terra de comerciants. Aquest és l'ofici que millor defineix l'economia de la nostra regió, una regió que per la seva ubicació ha estat zona de pas per a molts pobles propiciant un gran moviment econòmic. La posició estratègica de Catalunya, de cara al mar Mediterrani, ha estat fonamental en la seva economia, basada en el comerç marítim. Hem de dir que Catalunya va arribar a estendre's fins conquerir les Balears (per això el català és el seu idioma), València, el Rosselló, la Provença, el sud d'Itàlia, Sardenya (a l'Alguer, per exemple, es parla català), Sicília i fins i tot Atenes. El declivi de Catalunya es donà a partir de la unió peninsular de Catalunya-Aragó amb Castella al segle XV. A partir de

llavors els interessos de Castella van prevaler generalment sobre els catalans, i poc a poc la corona Catalano-Aragonesa es va anar dissolent, fins que al segle XVIII s'aboliren les Corts s'imposaren les lleis de Castella. El cop definitiu va ser el 1714, quan Felip V va entrar a Barcelona després d'un setge contra els defensors de l'autonomia de Catalunya. El dia de la derrota, l'onze de setembre, és la diada nacional de Catalunya.

A les cases de Rupit (Barcelona) i Besalú (Girona) trobem l'antic Museu de la Farmàcia, avui transformat en joieria. L'any 1929 el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona va decidir de recrear una farmàcia antiga (segle XIX) per tal de mostrar una col·lecció de ceràmica antiga (en la seva majoria recipients per a unguents) dels segles XVII i XVIII i una altra de llibres antics.

Més endavant veiem una casa de Besalú (Girona) que està decorada amb esgrafiats, una tècnica molt pròpia del barroc català (segles XVII i XVIII) que servia per a ennoblir aquelles parets fetes amb materials pobres. Aquesta tècnica consisteix en recobrir la paret amb materials tous com el guix, per exemple, per després extreure'n una part donant la forma desitjada. Aquí veiem escenes de caça.

A una casa de Rupit (num.10), amb finestra d'estil gòtic, hi varen ubicar en temps de la exposició un obrador de xocolata a la pedra, producte molt típic de la indústria catalana. Allí es venia un xocolata que es deia "xocolata de la exposició".

1.1.9 EXTREMADURA

PLAZA CASTELLANA

No només les muralles i els castells exercien una funció defensiva, sinó que també les cases havien de protegir-se. Per això els palaus de la nostra península difícilment tindran grans loggies i portals, com els d'Itàlia, per exemple, perquè llavors seria molt fàcil d'entrar-hi. Els palaus rebran el nom de cases-torre perquè seran fortificats amb matacans i torres defensives. Aquest és el cas de Càceres (Extremadura), d'on provenen moltes de les arquitectures d'aquesta plaça.

La casa dels Solís, per exemple, té un matacà just a sobre de la porta per tal de tirar aigua bullint (no oli, com s'ha dit, ja que era un bé molt preciat en aquella època) o pedres a l'enemic. Als forats del matacà s'hi col·locaven les ballestes, i és per això que tenen la forma de creu. L'escut amb un sol fa referència al nom dels seus propietaris: a la península els nobles sempre volien ostentar el seu rang, ben visible, a les façanes.

Una altra casa important de Càceres és la dels Golfines de Abajo, els enemics dels Golfines de Arriba. Les ciutats peninulars, a més de protegir-se dels enemics, també ho havien de fer contra els seus propis habitants. Sovint les poblacions es dividien entre els d'"arriba" i els d'"abajo", els habitants que ocupaven la part de dalt de la ciutat i els d'abaix, que estaven enfrontats per raons polítiques. Vindrien a ser com els partits polítics d'avui en dia, però una mica més bèl·lics! La mateixa Isabel la Catòlica va haver d'anar a Càceres per tal de posar pau entre els dos bàndols, i com a mesura de seguretat va decretar el "desmotxament" (desmotxar llavors significava enderrocar) de totes les torres de la ciutat. Precisament, durant la seva visita a Càceres, va residir en aquest palau que era propietat de la guàrdia de cos del rei catòlic, Ferràn de Catalunya-Aragó⁹.

La casa dels Golfines de Abajo és tot un símbol de l'estil "plateresc", un dels pocs estils propis de la península que no es troben enlloc més d'Europa i que es va donar en el segle XVI principalment (és el nostre Renaixement). El mot plateresc ve dels "plateros", els que treballaven l'argent, perquè és un estil molt decoratiu, tal com es feia en la decoració dels objectes de plata. Així és com les façanes plateresques es decoren profusament: la porta és emmarcada amb un "alfiz" molt treballat i a dalt de tot hi ha una rica decoració de grifolls, símbols de la protecció. La decoració continua amb uns medallons, que normalment representaven els amos de la casa o éssers mitològics. Els medallons s'inspiraven en els medallons de l'Imperi Romà: recordem que estem al Renaixement, època en la que es tenia com a model la tradició clàssica. Les màscares també s'inspiren en l'antiguitat, concretament en les màscares teatrals. Els escuts representen el regne de Lleó (a la dreta) i els dels Golfines (una flor de llis i un castell, símbol del regne de Castella). També podem veure una inscripció que diu "esta es la casa de los Golfines".

CARRER DE LA CONQUISTA

Aquest és el carrer de la Conquesta, fent referència als grans conqueridors que van sortir de les terres d'Extremadura cap a Amèrica durant el final del segle XV i els inicis

⁹ En aquesta casa hi figura l'escut dels Reis Catòlics, però aquí no s'ha representat. És curiós, però no hi ha cap escut dels Reis Catòlics en tot el Poble Espanyol

del XVI , després de la descoberta de Colom el 1492¹⁰. Pizarro, per exemple, era un criador de porcs de Trujillo (Extremadura) i va acabar sent el conqueridor de Perú.

Aquí veiem representada la casa dels Carvajal (Càceres), una estirp nobiliària molt poderosa que va destacar per tenir grans bisbes a la família. Els Carvajal van arribar a ser tan importants que fins i tot van denunciar el rei Ferràn IV de Castella davant la justícia. La causa va ser que el rei ordenà matar a dos membres de la seva família. Però quan va arribar el dia del judici, que tothom esperava, el rei va morir inesperadament. És per això que la bandera dels Carvajal, que veiem aquí en el seu blasó i que consistia en una banda rosa, va ser canviada per una banda negra en senyal de dol. En aquesta casa-torre hi podem veure una invenció arquitectònica pròpia de la nostra península: el balcó d'angle, molt utilitzat durant el segle XVI.

¹⁰ que va ser finançat pels Reis Catòlics

1.1.10 EL LLEVANT

CARRER DE LLEVANT

Aquest carrer porta el nom de Llevant ja que, ara, el nostre viatge prossegueix per la costa est peninsular: Múrcia, València i les illes Balears, representades aquí per Mallorca.

La primera casa que veiem és de Mallorca, l'únic lloc que no varen visitar directament els 4 artistes creadors del Poble ja que no hi podien arribar en cotxe. Per això varen basar-se en una foto antiga d'un palau mallorquí (Son Berga) per tal de reproduir-lo, i així és com s'entén aquest color groguenc de les parets, ja que originàriament aquestes cases eren blanques. Aquí sí que veiem grans obertures, i és perquè el palau s'inspira en els palaus típicament genovesos. A Mallorca es parla català ja que va ser conquerida pel regne Catalano-Aragonès.

Més avall trobem la casa Celtràn de Murcia, que fou realitzada en l'estil plateresc. Aquí veiem grutescs a les columnes, una iconografia típicament plateresca: el mot grutesc prové de l'italià *grotta* que significa gruta . Quan Rafael (el pintor renaixentista italià) va descobrir el palau de Neró sota unes grutes, el que més li va impactar foren els dibuixos que havien fet els romans a les parets. Aquest dibuixos, a partir de llavors, s'anomenaren grutescs, i es van posar molt de moda entre els renaixentistes italians i espanyols.

1.1.11 GALÍCIA I ASTÚRIES

RINCON DEL TRISTE

En aquest petit racó els creadors del Poble Espanyol hi van voler recrear un ambient recollit i silenciós, propi de molts poblets de la península. Ara som a la regió de Gal·lícia, i concretament veiem un exemple de l'arquitectura gallega tradicional: el pazo¹¹. Pazo prové del llatí *palatium*, que volia dir palau. Dins els pazos vivien els senyors rurals gallecs, tal com els podem veure representats a la façana d'aquest palau: aquí es presenten als virreis de Mèxic, propietaris d'aquest Pazo. Hem de tenir en compte que la nostra península va ser una de les grans colonitzadores de Sud Amèrica, tal com hem dit al principi de la nostra visita. Els conqueridors, en arribar, es quedaven amb tot el botí dels emperadors (maies, asteques...) i sovint es casaven amb les seves filles, autonomenant-se virreis de la zona, títol que els hi era atorgat pel rei d'Espanya. El rei també els donava un escut, com aquí veiem, i sabem que pertany a membres de la noblesa emparentats amb el rei ja que està coronat per una corona reial.

La riquesa d'aquests virreis fou tan gran que fins i tot es creà una llegenda al voltant del seu Palau: es diu que quan Crist va ser temptat pel dimoni, aquest últim li va oferir com a temptació el Palau dels Fefiñanes.

En aquest mateix palau hi veiem uns balcó d'angle, invent típicament peninsular i que es comença a utilitzar al segle XVI sobretot. Actualment aquest palau és molt famós pels seus vins, ja que Gal·lícia cultiva molt la vinya i té excel·lents vins.

LES GRADES DE SANTIAGO

La catedral de Santiago de Compostel·la, a Gal·lícia, és el centre de pelegrinatge cristià més important després de Roma, ja que allí hi ha les relíquies de l'apòstol Santiago. De fet, pazos com els dels Fefiñanes es dedicaven a hospedar els peregrins i a curar-los en cas de malaltia. El mateix poble de Cambados, d'on eren els Fefiñanes, va créixer al voltant del pazo gràcies a aquest camí de pelegrinatge.

Degut a la importància de la catedral de Santiago de Compostel·la es van voler imitar les seves grades, però hem de dir que en realitat aquestes no són les grades de Santiago, sinó que tan sols la part de baix és igual –però amb una mida més reduïda– mentre que la part de dalt és la còpia d'unes grades que pertanyen a un poble situat a uns 8 o 9 quilòmetres de Santiago anomenat Esclavitud. Una vegada més, aquí no es va copiar íntegrament tot un monument sinó que es va agafar la part que més convenia per raons d'escala i d'urbanisme: les grades de Santiago són immenses per encabir-les aquí, però no les d'Esclavitud, i a més convenia fer una escala que emmarqués el paisatge de la part de dalt.

A l'inici de l'escala veiem els atributs de l'apòstol Santiago, que consisteixen en una petxina i 2 bastons de peregrí creuats. A l'altra banda hi figura el símbol de l'ordre de Santiago (una creu llatina), ordre cavalleresc¹² que va ser fonamental durant la Reconquesta de la península. Els cavallers d'aquesta ordre eren els més importants de la noblesa castellana.

¹¹ Palau dels Fefiñanes (Cambados, Pontevedra), segle XVII

¹² Les ordres de cavalleria eren associacions entre nobles per tal de defensar els territoris cristians de les incursions heretges

Santiago fou un apòstol que va predicar a Palestina i va morir allí decapitat pels romans, però una llegenda narra que, un cop mort, els seus deixebles el varen col·locar en un vaixell que varen deixar anar a la deriva pel Mediterrani fins que un àngel el va guiar fins Santiago de Compostel·la. Allí, segles després (al segle X) es veien cada nit unes llums estranyes prop d'un sarcòfag, fins que un bisbe decidí d'obrir el sarcòfag i veure el què passava. Llavors va descobrir la relíquia de Santiago i decidí de fundar una catedral en memòria seva. De fet, Compostel·la ve del mot llatí *compostum*, que era el nom que rebia el cementiri on va ser trobat l'apòstol. Com en totes les llegendes, hi ha una part de veracitat històrica i una altra que no tant. La veritable raó per la qual es va decidir de construir la seu de Santiago va ser per recaptar diners dels peregrins que hi anirien, ja que s'havia de finançar la Reconquesta contra els musulmans. Santiago sempre s'ha relacionat amb els guerrers cristians, esdevenint el seu patró: l'apòstol es va aparèixer al rei cristià Ramir durant una batalla contra els musulmans¹³, muntat damunt un cavall blanc. És per això que a Espanya es venera molt la figura de Santiago Matamoros, que apareix representat a cavall aixafant a un musulmà.

A mà esquerra veiem algunes cases tradicionals de Gal·lícia i d'Astúries. La primera prové de Cangas de Onís (Astúries) i té una gran cornisa volada per protegir de les abundants pluges del nord de la península. Del balcó penja un blat de moro, típic conreu de la regió. A la planta baixa hi té un negoci una dona que és la única persona que ha viscut tota la vida al Poble, ja que és la neta dels porters que guardaven el recinte. Ella va viure a dalt de tot de l'ajuntament, en aquelles finestres que podem veure des d'aquí. La seva família va fundar ja fa més de 40 anys aquest negoci d'articles religiosos, un dels més antics del Poble.

La casa del costat representa una construcció gallega típica (Caldas de Reyes, Pontevedra) que malauradament ha desaparegut. Durant la exposició estava destinada a albergar-hi una sidreria. La sidra és una beguda alcohòlica feta a base de pomes, conreu típic d'Astúries.

¹³ Batalla de Clavijo , Rioja. Segle X

1.2 ITINERARI ARTESANAL

| NOM DEL TALLER | TÈCNICA | UBICACIÓ |
|-----------------------|--------------------------------------|--------------------------|
| ANTIC | Joieria | c. Caballeros, 9 |
| ANTICUA | Restauració | c. Rius i Taulet |
| ADEREZO | Disseny i moda | Plaça Major, 21 |
| ARTESANIA EN PELL | Cuir | Plaça de la Font, 1 bis |
| ASPASIM | Taller ocupacional | Plaça Major, 18-19 |
| BABALÀ | Il.lustració | c. Príncipe de Viana, 6 |
| BRODATS CASA OTERO | Brodats de Lagartera | c. Caballeros, 4 |
| BROTS | Mosaics | c. Mercaders, 7-9 |
| MULTIART | Teixits i ceràmica | c. Mercaders, 3 |
| CERÀMICA S. SOLER | Ceràmica | Grades de Santiago, 2 |
| LA PESCALLUNES | Cistelleria en miniatura | c. Mercaders, 8-10 |
| CUIR | Cuir | c. Bulas, 1 |
| DISSENY PINTAT A MÀ | Pintura en teixits | c. Príncipe de Viana, 8 |
| XANTAL | | |
| EL BAGUL | Joguines de fusta | c. Caballeros, 16 |
| EL TÓRCUL BLAU | Gravat | c. Caballeros, 6 |
| ENCÍS | Pintura en vidre | c. Mercaders, 5 |
| ESCULTURA J.L.COTS | Fusta/escultura | c. Levante, 1 |
| ESCULTURA | Escultura | c. Arcos, 2-4 |
| ESPARDENYES | Espardenya tradicional catalana | c. Príncipe de Viana, 3 |
| ESTILO MARIA BERA | Joieria i Bronze | c. Caballeros, 5 |
| FLOR KANELA | Confecció teixits | Trav. del Maestrazgo, 4 |
| FORJA | Forja | Plaça de la Font, 1 |
| FORMES I | Joieria | c. Davallada, 3 |
| FORMES II | Joieria | c. Mercaders, 10 |
| FORN DE VIDRE GOESBO | Vidre Bufat | Plaça Hermandad |
| IMPRONTA | Reciclatge paper | c. Davallada, 1 |
| JOIERIA | Joieria | c. Davallada, 1 |
| LUESMA-VEGA | Fusing | Plaça Aragones, 1 |
| ARLEQUÍ MÀSCARES | Màscares de paper | c. Caballeros |
| NI PIU | Metalls | c. Arcos, 6-8-10 |
| PEPE CRISTALES | Vidre al bufador | c. Conquista, 1 |
| PINTURA DECORATIVA | Pintura en vidre | c. Príncipe de Viana, 3A |
| POLICROMIA SANT JORDI | Policromia | c. Caballeros, 7 |
| VITRALLS | Vitralls plomats i tècnica Tiffany's | c. Caballeros, 12 |
| SANTIAGO DE CECILIA | Luthier de guitarres | c. Conquista, 4 |
| TEATRE MÀGIC | Titelles | Plaça de la Font, 2 |
| XG BOSCH CORNAMUSES | Luthier de cornamuses i gaites | Plaça Major, 15 |
| TALLER TULES | Artesania en sabons i espelmes | c. Príncipe de Viana, 4 |